

O‘ZBEKISTON TARIXSHUNOSLIGIDA ADABIY MUHIT
MASALASI: NAZARIY-METODOLOGIK YONDASHUV VA
BUXORO ADABIY MUHITI (1990–1999)

Ramazon Xurramov

Toshkent davlat tibbiyot universiteti

ANNOTATSIYA. Mazkur maqolada O‘zbekiston tarixshunosligida adabiy muhit masalasining o‘rganilish darajasi nazariy va metodologik nuqtayi nazardan tahlil qilinadi. Tadqiqotning maqsadi – adabiy muhitni mustaqil tarixiy obyekt sifatida asoslash hamda Buxoro adabiy muhitini 1990-1999-yillar kesimida ijtimoiy-madaniy tarix konsepsiyasi asosida kompleks o‘rganishdan iborat. Ishda tarixiylik, tizimlilik, qiyosiy va muammoli tahlil usullari qo‘llanildi. Manbaviy baza arxiv hujjatlari, davriy matbuot materiallari, nashr etilgan adabiy asarlar hamda esdalik va og‘zaki tarix manbalaridan iborat bo‘lib, ular tanqidiy yondashuv asosida tahlil qilindi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, mustaqillikning dastlabki o‘n yilligida Buxoro adabiy muhiti institutsional va mazmuniy transformatsiyani boshdan kechirdi: mafkuraviy nazoratning pasayishi, milliy tarix va madaniy merosga murojaatning kuchayishi, norasmiy ijodiy aloqalarning faollashuvi kuzatildi. Xulosa sifatida adabiy muhit jamiyatdagi transformatsion jarayonlarning passiv aks-sadosi emas, balki ularning faol ishtirokchisi ekani asoslandi.

Kalit so‘zlar: adabiy muhit, O‘zbekiston tarixshunosligi, ijtimoiy-madaniy tarix, Buxoro adabiy muhiti, mustaqillik davri, transformatsiya jarayonlari, manbashunoslik, hududiy tadqiqot.

АННОТАЦИЯ. В статье анализируется степень изученности проблемы литературной среды в историографии Узбекистана с теоретико-методологических позиций. Цель исследования – обоснование литературной среды как самостоятельного исторического

объекта и комплексный анализ литературной среды Бухары в 1990–1999 гг. на основе концепции социально-культурной истории. В работе применены принципы историзма, системности, сравнительного и проблемного анализа. Источниковая база включает архивные документы, материалы периодической печати, опубликованные художественные произведения, а также мемуарные и устные источники, подвергнутые критическому анализу. Результаты исследования показывают, что в первое десятилетие независимости литературная среда Бухары претерпела институциональную и содержательную трансформацию: ослабление идеологического контроля, усиление обращения к национальной истории и культурному наследию, активизация неформальных творческих связей. Делается вывод о том, что литературная среда выступала не пассивным отражением общественных процессов, а их активным участником.

Ключевые слова: литературная среда, историография Узбекистана, социально-культурная история, литературная среда Бухары, период независимости, трансформационные процессы, источниковедение, региональные исследования.

ABSTRACT. This article examines the historiographical development of the concept of the literary environment in Uzbekistan from theoretical and methodological perspectives. The aim of the study is to substantiate the literary environment as an independent historical object and to provide a comprehensive analysis of the Bukhara literary environment in 1990–1999 within the framework of socio-cultural history. The research applies the principles of historicism, systematic approach, comparative and problem-oriented analysis. The source base consists of archival documents, periodical press materials, published literary works, and memoir and oral history sources, all critically evaluated. The findings demonstrate that during the first decade of independence the Bukhara literary environment underwent both

institutional and substantive transformations, including the decline of ideological control, an increased focus on national history and cultural heritage, and the activation of informal creative networks. The study concludes that the literary environment functioned not merely as a passive reflection of social transformations but as an active participant in them.

Keywords: literary environment, historiography of Uzbekistan, socio-cultural history, Bukhara literary environment, independence period, transformation processes, source studies, regional research.

Kirish. O‘zbekiston tarixshunosligida adabiy muhit masalasi uzoq vaqt davomida bilvosita, fragmentar va ko‘proq adabiyotshunoslik doirasida talqin etib kelindi. An‘anaviy tarixiy tadqiqotlarda siyosiy jarayonlar, davlat boshqaruvi, iqtisodiy transformatsiyalar va ijtimoiy tuzilma ustuvor yo‘nalish sifatida qaralgan bo‘lsa, madaniy institutlar, xususan adabiy muhitning ijtimoiy funksiyalari yetarlicha tizimli o‘rganilmadi. Natijada adabiy muhit tarixiy jarayonlarning faol subyekti sifatida emas, balki madaniy fon yoki ijodiy guruhlar yig‘indisi sifatida tasvirlandi.

Sovet davri tarixshunosligida adabiyot va adabiy muhit mafkuraviy mezonlar asosida talqin qilindi. Yozuvchilar va adabiy jarayon ko‘pincha sovet mafkurasining targ‘ibotchilari sifatida ko‘rsatildi, adabiy muhitning murakkab ijtimoiy mexanizmlari, ichki ierarxiyasi, norasmiy aloqalari va institutsional dinamikasi esa tarixiy tahlil predmetiga aylantirilmadi.

Mustaqillik yillarida tarix fanida ijtimoiy-madaniy jarayonlarga qiziqish ortishi bilan adabiyotga nisbatan yondashuv ham sezilarli darajada o‘zgardi. Adabiy jarayon milliy o‘zlikni anglash, tarixiy xotirani tiklash va madaniy merosni qayta baholashning muhim omili sifatida talqin qilina boshlandi. Biroq shunga qaramay, adabiy muhit mustaqil tarixiy obyekt sifatida kam hollarda kompleks o‘rganildi.

Mazkur maqolada O‘zbekiston tarixshunosligida adabiy muhit masalasining o‘rganilish darajasi tahlil qilinadi hamda Buxoro adabiy muhiti 1990–1999-yillar kesimida ijtimoiy-madaniy tarix yondashuvi asosida mustaqil tadqiqot obyektiga aylantiriladi.

Tarixshunoslik tahlili. O‘zbekiston tarixshunosligida adabiy muhitni o‘rganish asosan biografik va adabiy portretlar doirasida amalga oshirildi. Muayyan yozuvchining hayoti va ijodi yoritilar ekan, u faoliyat yuritgan muhit haqida ayrim faktologik ma’lumotlar berildi. Biroq bu ma’lumotlar tizimli tahlil darajasiga ko‘tarilmadi.

Hududiy tadqiqotlar an‘anasi mavjud bo‘lsa-da, ular ko‘proq iqtisodiy, demografik yoki siyosiy masalalarga yo‘naltirildi. Adabiy muhitning mintaqaviy xususiyatlari, ayniqsa viloyat darajasidagi adabiy jarayonlarning institutsional va ijtimoiy jihatlari yetarlicha o‘rganilmadi.

1990–1999-yillar davri tarixshunoslikda murakkab o‘tish davri sifatida ko‘riladi. Bu davr asosan siyosiy mustaqillik, iqtisodiy islohotlar va davlat qurilishi nuqtayi nazaridan tadqiq etilgan. Madaniy va adabiy hayot esa ko‘pincha ikkinchi darajali yo‘nalish sifatida qaraldi. Natijada adabiy muhitning transformatsion jarayonlardagi roli ilmiy jihatdan yetarlicha ochib berilmadi.

Metodologik asos. Tadqiqotning metodologik tayanchi ijtimoiy-madaniy tarix konsepsiyasidir. Ushbu yondashuv jamiyat tarixini faqat siyosiy voqealar orqali emas, balki madaniy institutlar, ijtimoiy ong, tarixiy xotira va kundalik amaliyotlar orqali tahlil qilishni nazarda tutadi.

Adabiy muhit mazkur konsepsiya doirasida passiv aks ettiruvchi hodisa emas, balki ijtimoiy jarayonlarga faol ta’sir ko‘rsatuvchi institut sifatida talqin

qilinadi. Shu bois maqolada adabiy muhitning quyidagi funksiyalari alohida e'tiborga olindi:

- ijtimoiy ongni shakllantirish;
- tarixiy xotirani qayta qurish;
- madaniy identifikatsiyani mustahkamlash;
- hududiy ijtimoiy aloqalarni rivojlantirish.

Tadqiqotda tarixiylik tamoyiliga qat'iy rioya qilindi. Buxoro adabiy muhiti sovet davri merosi va mustaqillik davridagi yangi ijtimoiy munosabatlar kesishgan makon sifatida tahlil qilindi.

Tizimlilik yondashuvi asosida adabiy muhit quyidagi elementlar birligida ko'rib chiqildi:

- yozuvchilar uyushmasi va uning viloyat bo'limi;
- davriy matbuot;
- nashriyot va chop etish imkoniyatlari;
- adabiy tadbirlar va anjumanlar;
- norasmiy ijodiy guruhlar va shaxsiy aloqalar tarmog'i.

Qiyosiy tahlil usuli orqali sovet davri bilan mustaqillikning dastlabki yillaridagi uzluksizlik va uzilish nuqtalari aniqlashtirildi. Muammoli yondashuv asosida esa moddiy ta'minot, nashr imkoniyatlari, avlodlararo munosabatlar va rasmiy-norasmiy mexanizmlar o'rganildi.

Mazkur tadqiqotning ilmiy asoslanganligi, xulosalarning ishonchliligi va konseptual yaxlitligi, avvalo, uning manbaviy bazasining kengligi hamda tanqidiy tahlil asosida shakllantirilganligiga bog'liqdir. Buxoro adabiy

muhitini 1990-1999-yillar kesimida tarixiy nuqtayi nazardan o'rganish an'anaviy siyosiy yoki ma'muriy hujjatlar bilan cheklanib qolishni emas, balki turli tipdagi yozma va og'zaki manbalarni o'zaro uyg'unlikda qo'llashni taqozo etdi. Shu bois tadqiqotda manbalar kompleks tarzda, ularning kelib chiqish xususiyati, funksional vazifasi va axborot imkoniyatlari hisobga olingan holda jalb qilindi.

Avvalo, arxiv hujjatlari tadqiqotning institutsional asosini tashkil etdi. Yozuvchilar uyushmasining viloyat bo'limiga oid qarorlar, yig'ilish bayonnomalari, ichki yozishmalar, hisobotlar va tashkiliy hujjatlar adabiy muhitning rasmiy tuzilmasi, boshqaruv mexanizmi va faoliyat yo'nalishlarini aniqlash imkonini berdi. Ushbu hujjatlar orqali adabiy muhitning tashkiliy strukturasidagi o'zgarishlar, a'zolik masalalari, ijodiy rejalashtirish, moliyaviy ta'minot, markaz va hudud o'rtasidagi munosabatlar kabi masalalar tiklandi. Ayniqsa, 1990-yillarda sobiq markazlashgan tizimdan bozor munosabatlariga o'tish sharoitida adabiy institutlarning qanday moslashgani yoki inqirozli holatlarga duch kelgani arxiv materiallari asosida aniqlashtirildi. Biroq rasmiy hujjatlar ko'pincha normativ xarakterga ega bo'lib, real jarayonlarning barcha qatlamlarini to'liq aks ettirmasligi inobatga olinib, ular tanqidiy yondashuv asosida tahlil qilindi.

Davriy matbuot materiallari tadqiqotning dinamik va kontekstual qatlamini ochib beruvchi muhim manba sifatida xizmat qildi. 1990–1999-yillarda viloyat va respublika miqyosida chop etilgan gazetalar va adabiy sahifalarda e'lon qilingan maqolalar, she'rlar, nasriy asarlar, adabiy tanqid namunalari hamda e'lonlar adabiy muhitning real kayfiyati, muammolari va ustuvor yo'nalishlarini aks ettirdi. Matbuot materiallari orqali adabiy jarayonning ochiq maydondagi ifodasi, ijtimoiy rezonansi hamda ijodkorlar o'rtasidagi bahs-munozaralar tahlil qilindi. Shu bilan birga, matbuotning o'zi ham muayyan mafkuraviy yoki tahririy siyosat ta'sirida shakllanishi

mumkinligi sababli, undagi ma'lumotlar boshqa manbalar bilan qiyosiy ravishda tekshirildi. Bu usul subyektiv baholar va ideallashtirilgan tasvirlarni aniqlash imkonini berdi.

Nashr etilgan adabiy asarlar esa muhitning ichki estetik va g'oyaviy yo'nalishlarini ochishda muhim ahamiyat kasb etdi. 1990-yillarda yaratilgan she'riy va nasriy asarlar tematik, obrazlar tizimi, tarixiy motivlarga murojaat darajasi, milliy identifikatsiya masalalarining talqini nuqtayi nazaridan tahlil qilindi. Bu jarayon adabiy muhitni faqat tashkiliy birlik sifatida emas, balki ma'naviy-intellektual makon sifatida ko'rish imkonini berdi. Adabiy matnlar tarixiy voqelikning badiiy aks-sadosi sifatida baholandi, biroq ular to'g'ridan-to'g'ri faktologik manba emasligi inobatga olinib, mazmuniy va semantik tahlil metodlari qo'llanildi. Shu tariqa badiiy asarlar davr ijtimoiy ongidagi transformatsiyalarni aniqlash vositasiga aylandi.

Esdaliklar va og'zaki tarix materiallari rasmiy hujjatlarda aks etmagan norasmiy aloqalar, shaxsiy munosabatlar va ichki ziddiyatlarni yoritishda alohida ahamiyatga ega bo'ldi. Ijodkorlarning xotiralari, suhbatlari va shaxsiy qaydnomalari orqali adabiy muhitning "ko'rinmas" qatlamlari — norasmiy yetakchilik, avlodlararo munosabatlar, ijodiy raqobat va hamkorlik mexanizmlari tiklandi. Biroq bunday manbalar yuqori darajada subyektiv bo'lishi mumkinligi sababli, ularning mazmuni boshqa manbalar bilan solishtirildi, shaxsiy baholash va tarixiy fakt o'rtasidagi farq aniq ajratib ko'rsatildi.

Manbalarni tanlash va ulardan foydalanishda tarixiy manbashunoslikning asosiy tamoyillari – autentiklik, ishonchlilik, kontekstual tahlil va qiyosiy tekshiruv tamoyillari qat'iy qo'llanildi. Har bir manba o'z davri ijtimoiy-siyosiy sharoiti bilan bog'liq holda o'rganildi. Shu bilan birga, manbalar o'rtasidagi o'zaro to'ldiruvchanlik prinsipi asosida adabiy muhitning imkon qadar yaxlit tarixiy manzarasi tiklandi.

Natijada manbaviy baza nafaqat faktologik ma'lumotlar jamlanmasi sifatida, balki ijtimoiy-madaniy jarayonlarni ko'p qatlamli va tizimli tarzda anglash imkonini beruvchi ilmiy asos sifatida shakllantirildi. Bu esa Buxoro adabiy muhitini 1990–1999-yillar kesimida rasmiy institutlar, ijodiy amaliyot va ijtimoiy ong o'zaro kesishgan murakkab tarixiy makon sifatida talqin qilish imkonini berdi.

Buxoro adabiy muhiti (1990–1999): Transformatsiya jarayonlari. Mustaqillikning dastlabki o'n yilligi Buxoro adabiy muhiti uchun institutsional va mazmuniy jihatdan murakkab o'tish bosqichi bo'ldi. Sovet davrida shakllangan markazlashgan boshqaruv tizimi zaiflashdi, moliyaviy ta'minot qisqardi, biroq ijodiy erkinlik darajasi kengaydi.

Adabiy muhitda quyidagi asosiy jarayonlar kuzatildi:

- mafkuraviy nazoratning pasayishi;
- milliy tarix va madaniy merosga murojaatning kuchayishi;
- mustaqil nashr tashabbuslarining paydo bo'lishi;
- yosh ijodkorlar faolligining ortishi;
- rasmiy institutlar bilan norasmiy aloqalar o'rtasidagi nisbatning o'zgarishi.

Shu bilan birga, moddiy resurslarning cheklanganligi, nashr imkoniyatlarining qisqarishi va bozor iqtisodiyoti sharoitida madaniyatning yangi maqomi adabiy muhit oldiga jiddiy muammolarni qo'ydi.

Buxoro adabiy muhiti respublika adabiy makonining tarkibiy qismi bo'lishi bilan birga, o'ziga xos tarixiy-madaniy an'analarga ega hududiy makon sifatida namoyon bo'ldi. Bu xususiyat hududiy identifikatsiya va milliy jarayonlarning o'zaro uyg'unligini ko'rsatadi.

Xulosa qilib aytganda, O‘zbekiston tarixshunosligida adabiy muhit masalasi hali to‘liq shakllangan mustaqil ilmiy yo‘nalish darajasiga ko‘tarilmagan. Mavjud tadqiqotlar faktologik materiallarga boy bo‘lsa-da, adabiy muhitni kompleks, tizimli va ijtimoiy-madaniy institut sifatida tahlil qilish yetishmaydi.

Buxoro adabiy muhiti (1990–1999) misolida o‘tkazilgan tahlil shuni ko‘rsatadiki, adabiy muhit jamiyatdagi transformatsion jarayonlarning passiv aks-sadosi emas, balki ularning faol ishtirokchisi hisoblanadi. Mazkur tadqiqot O‘zbekiston tarixshunosligida adabiy muhitni mintaqaviy, institutsional va ijtimoiy-madaniy nuqtayi nazardan o‘rganish istiqbollarini kengaytiradi hamda mustaqillik davri tarixini yanada chuqurroq anglashga xizmat qiladi.

Foydalanilgana adabiyotlar

1. QOSIMOV.B. O‘zbek adabiyoti va adabiy aloqalari tarixi. — T.: «Fan va texnologiya», 2008, 600 bet.
2. Glasnost, perestroika and the Soviet media. – (Communication and society). 1. Soviet Union. Mass media I. Title II. Series 302.230947. First published 1991 by Routledge 11 New Fetter Lane, London EC4P 4EE.
3. Karimov O. Yangi o'zbek adabiyoti tarixi: savol-javoblar: o'quv-uslubiy qo'llanma. – Namangan: “Namangan” 2016.
4. Сафаров О. Бухоро адабий ҳаракатчилиги тарихидан лавҳалар. – Бухоро: Дурдона, 2015. –Б. 293.

